

МИРА РАДОЈЕВИЋ

СРБИЈА 1914.

У добу у коме се српска нација и српска држава суочавају са великим и многоструким кризама и изазовима, обележавање стогодишњица национално-ослободилачких ратова, започетих 1912. године, праћено је изузетно снажним и противуречним осећањима. Као потомци сељачког народа, принуђеног да се ратовима бори за ослобођење, напредак и место под суцем, поносни смо на претке, њихову храброст и истрајност, али и постиђени због тога што нисмо успели да сачувамо тековине њихових победа, извојеваних уз жртвовање чији се значај и величина могу поредити са библијским поукама. Управо зато, питајући се ко смо данас, страхујући од искушења која нас чекају и не знајући куда идемо, имамо потребу да се, поштујући прошлост, подсетимо националних, политичких и моралних вредности у којима је српски народ имао поуздано руководно мерило у најтежим датумима своје историје. Као историчари пак цео један век удаљени од збивања којима се данас, превасходно из различитих прагматично-политичких, а мањим делом из научних потреба дају разноврсна тумачења, да покушамо да разумемо из којих је разлога мала „Моравска краљевина”, како су је често звали у Бечу, представљала препреку и опасност за неупоредиво моћнија царства. Јер, у добу у коме ју је Аустроугарска, империја од 50 милиона поданика, проглашавала својим највећим непријатељем, то је држава од једва 4,5 милиона становника, насељених на мање од 90.000 квадратних километара. У овом случају, међутим, бројке више збуњују но што дају тражене одговоре.

Трудећи се да их нађе, један је савременик забележио да се током столећа у којем је обнављана српска државност догађаји задихано сустизали, будући да је нација преживела два устанка,

покоље и поморе, збегове у шумама и бежаније преко границе, „пет наизменичних владавина двеју династија, девет владара, од којих су два свргнута, два нагнана на абдикацију, четири убијена, један умро у изгнанству”. Истовремено, извршено је десет уставних промена, неколико државних удара, завера, преврата и буна, одиграла се револуција из 1848, подигнут је велики херцеговачки устанак, вођен је Царински рат и извршена је анексија Босне и Херцеговине, а поврх свега тога, само од 1876. до 1913. године, вођена су четири рата. У тој, по много чему јединственој историји, сасвим посебан био је и грчевити напор да се организује држава и ослободе поробљени делови Српства. Упоредо с тим циљевима, освајане су политичке слободе, подизане школе, негована интелигенција којој је намењена она улога коју су у срећнијим народима и друштвима одиграли аристократија и развијено грађанство. Србија је уочи Великог рата имала све установе парламентарне демократије, један од најдемократичнијих устава у Европи, Београдски универзитет, Краљевску академију наука, Народно позориште, Народну библиотеку, музеје и друге центре културе. Осим тога, њени становници, који су први на Балкану ослобођени од феудалне зависности, преставши да буду поданици постали су грађани, чија је свест обједињавала лични и јавни интерес за добро нације и државе. Пред наступањем доба у коме ће се, како је предвиђао Јован Скерлић, петстогодишња царства „крхкати као црвоточна дебла”, у Србији су стасале генерације национално и социјално једнородне, испуњење самопоуздањем, свесне да корачају „раме уз раме”, кадре да праве програм за неколико наредних покољења и спремне да уз преузету мисију прихвате и личну жртву за њено остварење. Становништво, још увек у преовлађујућем постотку неписмено, сиромашно и ограничено на свом малом сеоском поседу, у моралном и националном погледу било је дисциплиновано, политички зрело да брани постојеће тековине и државну независност. И та је чињеница, упркос жестоким политичким сукобима и страсним страначким разрачунавањима, осигуравала стабилност и нудила наду у будућност. И пре Балканских ратова, а још више после њих, у Београду, једној од најмањих престоница Балкана, сабрана је огромна енергија, која га је учинила средиштем словенског југа. Финансије су биле истрошене, зајмови неповољни, привреда је трпела последице ратних напора, војска била испљена и неопремљена, без могућности да попуни потребне залихе, болнице препуне рањених и оболелих ратника. Па ипак, противно свим чињеничним показатељима, српски је народ, по речима Драгољуба Јовановића, био „спреман за свој највећи скок”.

Моменат за његово извођење подударио се с проблемима времена у коме је Европа претварана у „барутом испуњен магацин”. Ниједна друга земља није као Аустроугарска осећала опасност с једне стране од решености Србије да се, будући прва на удару, супротстави германском потчињавању Балкана и продору на Исток, а са друге од њене привлачне снаге која је храбрила подјармљене Словене, пре свега Јужне. Већ марта 1909. године, на самом крају Анексионе кризе, у тренутку док је представник српске владе у Народној скупштини читао изјаву о припајању Босне и Херцеговине Хабзбуршкој царевини као свршеном чину, аустроугарски посланик је – слутећи да је обрачун само одложен, са зебњом регистровао претећу тишину којом је Београд прихватио изнуђено признање. Резултати и одјек Балканских ратова потврдили су посланикова страховања, доводећи Аустроугарску у ситуацију да, свесна својих угрожених позиција велике силе, пожурује рат против Србије не би ли доказала да и даље има право на међународни престиж, а унутар граница онемогућила све гласнија незадовољства покорених нација. Њеним бројним жбирима није могло да промакне оно расположење које је Алекса Ивић изразио речима по којима је Србија за српску омладину у Војводини представљала „земљу снова и нада”.

У таквој атмосфери, у којој су и све друге заинтересоване силе хитале да припреме за одсудни сукоб приведу крају, атентат у Сарајеву дочекан је као толико добродошао повод да је немачки цар Вилхелм II могао да напише „сад или никад”. Све оно што се потом дешавало наредних месец дана, а што су савременици и историчари назвали Јулском кризом, прешло је у историју, анализирану до најситнијих детаља, чији редослед и оквир у коме су се одигравали, без обзира на дипломатске вештине и говоре, нису остављали никакву сумњу при утврђивању правих узрока и повода за рат. „Ударац је”, забележио је амерички дипломата Чарлс Вопицка, „као челик по кремену, погодио Балкан” на коме је започео светски рат. Али, „његове праве корене треба тражити у намерама бескрупулозних аутократа, чије сурове амбиције нису признавале ни правду, ни ограничења. Оних који су рачунали да је покоривање слободних народа само први корак у 'игри' за остваривање економске и политичке супремације и, на крају крајева, за успостављање доминације у свету. Срби су били само 'ударна игла' на овом обарачу и требало је да буду немилосрдно уклоњени као прва препрека на путу освајања света.”

У тренутку у коме је примила можда најчувенији ултиматум у светској историји, по мишљењу британског министра Едварда Греја „најужаснији документ који је икада једна држава уручила

другој држави”, Србија је била најјусамљенија земља на свету. Њени борбени потенцијали процењивани су на око 220.000 људи, од којих многи нису имали не само потпуне униформе, него ни муницију и пушке, а на које је у случају одричног одговора могла да крене армија од готово пет милиона војника. Иако је у претходном периоду успела да своје државне интересе уклопи у интересе чланица Антанте, налазећи у томе једини међународни гарант свог опстанка, ниједна велика сила није јој оспоравала слободу деловања, али ни обећала конкретну помоћ. Савезнички уговорни односи постојали су само са Црном Гором и Грчком, која је преузете обавезе прихватала тек ако би дошло до бугарског напада на једну од потписница. Верујући да ће савезници, пре свега Русија, штитећи своје интересе, помоћи и Србији, као руској предстражи на Балкану, Никола Пашић се у одбијању ултиматума поуздавао у нешто још конкретније – зрелост нације и њено инстинктивно осећање да се у рату који је постајао извесност не ради о проширењу граница, него о опстанку. Примивши 28. јула 1914. године објаву рата, по природи уздржан и несклон ватреним говорима, у тој је прилици дао маха емоцијама. „Ми рат нисмо хтели”, казао је, „јер смо сувише заморени и изморени од два рата 1912. и 1913. године. Али смо принуђени наметнути рат примити у одбрану народне части и државног суверенитета. И приватан човек, нападнут од неког, па било то и од јачега, мора се бранити и борити, ако иоле има и части и поноса. Надамо се, уосталом, да нас неће баш цела Европа оставити на милост и немилост Аустроугарске. Али било шта било, ми ћемо се, ма и сами остали, бранити до последње капи крви.”

Изговарајући ове чувене речи, Никола Пашић је потврђивао личну убеђеност, али и чврсто сазнање да истоветно мисле представници династије, Српске православне цркве, војни кругови, интелектуална и политичка елита и најшири слојеви нације. Са таквим ауторитетом као ослонцем, војни и државни врх могли су да становништво позову у одбрану отаџбине, прогласе мобилизацију између 350.000 и 400.000 војника, а потом одбију притисак савезника, пре свега Русије, да се Србија зарад прикључивања Бугарске одрекне највећег дела Македоније. Са истом зрелошћу и свешћу у Србији су убрзо по избијању рата обустављене све политичке размирице и неспоразуми, отклоњени за будућа, послератна времена.

Док су Никола Пашић и регент Александар позивали на патриотизам, генерал Конрад фон Хецендорф, начелник аустроугарског генералштаба, отворено је говорио о узроцима и циљевима предстојећег напада. Његове речи оголиле су тадашње

разлоге, али у њима – са искуством потоњег доба и савремених проблема можемо да уочимо непролазност проблематичног положаја и места Србије на Балкану. „С обзиром на *полийичку тачку гледишћа*”, казао је овај најватренији поборник рата за уништење Србије као државе, „изузетно је опасно оставити да Краљевина Србија опстане изван Монархије и уз то у границама уз југословенске области Монархије; она се одева у славу националног херојства и националног напретка, тиме постаје привлачна за Југословене из Монархије и савезник свих непријатеља Монархије... С обзиром на *војну тачку гледишћа*, јасно је колико велику опасност представља армија од 500.000 људи, ношених јединственим националним духом, армија стално спремна да с југа нападне Монархију... С обзиром на *привредну тачку гледишћа*, Србија за Монархију, која нема колонија, представља важно тржиште, а Монархија је морала да прихвати да су, истиснувши њу, управо ту стекле позиције Немачка, Италија и Француска; стати на крај овој привредној штети могуће је једино укључењем Србије у Монархију; такође не треба губити из вида да је Србија изузетно богата и веома погодна за привредни развитак, па не треба препуштати другим државама да искоришћавају њена богатства; дакле прикључење Србије не само да је од велике важности за Монархију, него је управо услов за њено постојање.”

Шаљући своје армије на Србију и укључујући у њих преко 30% својих словенских поданика, Аустроугарска је отуда имала барем тројакe циљеве. Покушавајући да их прикрије, истицала је своје право да се брани од „српске опасности” и своју цивилизаторску мисију. Уместо такве намере, поход на Србију имао је карактер казнене експедиције, што потврђује наредба генерала Хорстштајна, заповедника 9. армијског корпуса аустроугарске војске, издата по уласку његових трупа:

Рат нас води у једну непријатељску земљу, која је насељена становништвом, испуњеним према нама фанатичном мржњом; у једну земљу, где је мучко убиство, као што то катастрофа у Сарајеву показује, чак и вишим класама дозвољено, где се оно управо као јунаштво слави.

Према таквом становништву свака хуманост и благородност није ни најмање на своме месту; штавише штетна је, јер ови, иначе у рату понекад могући обзири, у овој прилици веома угрожавају сигурност наших трупа.

Наређујем, да се за све време ратне операције поступа према свакоме са највећом строгошћу, највећом чврстином и највећим неповерењем.

Пре свега не трпим, да се неуниформисани, али наоружани људи непријатељске земље, било да се нађу у групама или појединачно, заробљавају; они се имају безусловно потући.

Ко у овом случају буде имао милости, тај ће најстрожије бити кажњен...

Последице оваквих наредаба осетиле су се најтрагичније у Мачви, Јадру и Посавини, на простору на коме су аустроугарски војници већ у првом налету, августа 1914. године, убили око 4.000 деце, жена и стараца. Упозната с овом бестијалношћу посредством извештаја Арчибалда Рајса и других сведока, европска јавност била је згрожена, а француски дописник Анри Барби је након обиласка више десетина села и вароши, и сам дубоко потресен, записао како је народ био „полудео од ужаса и страха”. Јер, аустроугарска војска почела је „свој уништитељски посао још од самог уласка у Србију”, служећи се окрутностима и „пакленим оргијама”. „Колико сам само пута остао скамењен од ужаса”, истицао је, „пред резултатом убилачког пијанства, пожарима или садизмом тих војника који припадају једној великој земљи, поносној на своју цивилизованост! Оно што је хтела Аустрија, велика и моћна нација која се бацила на мали народ, било је то да уништи Србију обећавајући себи да ће то чинити систематски, огњем и мачем, затирањем и паљењем градова и села, али и тамањењем, масакром над српским народом.”

Сучени су судбином која им је намењена, отаџбину су бранили сељаци и њихови трибуни, чиновници, адвокати и доктори са париске Сорбоне. Сви заједно, „преконоћ мобилисани, али униформом још неуједначени”, „под сламним шеширима и белим сељачким кошуљама на плећима”, били су спремни „да туку царску војску”. Један странац, амерички ратни новинар и књижевник Џон Рид, који је у Србију дошао усред рата, забележио је: „Запрепашћује младост Краљевине Србије. Мање од сто година прошло је откако се појавила као слободна држава после пет векова турске доминације – а за то време какву је историју тек имала! Тајни сан сваког Србина јесте уједињење свих српских народа у једно велико царство... Сваки сељак, војник, зна зашто се бори.”

Захваљујући том сазнању, српска војска је 1914. године извојевала прве велике савезничке победе – Церску битку у августу, а Колубарску у децембру, после које је војвода Мишић „лаконски рапортирао поноситим телеграмом: 'На територији Србије више нема аустројских војника осим заробљеника'.” По мишљењу војних стручњака, управо је та битка, добијена чудесним преокретом и уврштена потом у многе светске приручнике о стратегији

ратовања, представљала један од највећих подвига у Великом рату.

Војне победе отклониле су, на неко време, непосредну опасност од нових удара аустроугарских армија и омогућиле Србији да уобличи свој ратни програм, али су имале превисоку цену. Српска војска изгубила је током 1914. године око 164.000 бораца, међу којима је било преко 2.000 официра. У исто време, из строја на српском ратишту избачено је око 274.000 војника аустроугарске војске, а међу њима око 7.600 официра. После безглавог повлачења царских армија остало је око 70.000 заробљеника, према којима је однос становништва био зачуђујуће толерантан, потврђујући да су Срби уз војне постигли и дубоко моралне победе, не подлежући освети над пораженим противником. Остао је, међутим, и тифус, чија је епидемија такође сатирала Србију, претварајући је у земљу крстача, белих ознака на вратима, мириса дезинфекционих средстава и смрти на сваком кораку.

Усред свеопштег јада и националног поноса, српска влада и српске елите довршавале су програм ратних циљева. Дефинитивну прекретницу у том процесу представљала је Нишка декларација, коју је влада поднела Народном представништву 7. децембра 1914. године, изјавивши да ће у времену које долази све своје силе ставити „у службу велике ствари Српске Државе и Српско-Хрватског и Словеначког Племена”. Уверена „у решеност целог српског народа да истраје у светој борби за одбрану свог огњишта и своје слободе”, истакла је „као свој најглавнији и у овим судбоносним тренуцима једини задатак да обезбеди успешан свршетак овог великог војевања које је, у тренутку кад је започето, постало уједно борбом за ослобођење и уједињење све наше неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца.”

Упоредо с истицањем овог најважнијег дела Декларације, којим је јасно формулисан ратни циљ, влада се „с бескрајним поштовањем” поклонила „пред светлим жртвама храбро и вољно принесеним на олтар Отаџбине”. Целој војсци „и свима у њој, од оних који воде и командују до редова на предстражама”, изразила је поверење, дивљење и захвалност „за напоре које чине и жртве које за отаџбину подносе”.

„Сјајни успех који има да крунише ово војевање”. У наставку Декларације речено је: „искупиће обилато жртве, које данашњи српски нараштај подноси”.

У тој борби српски народ нема избора, јер се између смрти и живота не бира. Он је на њу принуђен и водиће је са онаквом истом несаломном енергијом, с каквом се пре сто година борио за свој

Васкрс из косовске гробнице. Влада ће се трудити да буде веран израз те решености народне, и она ће, верна својим моћним и јуначним савезницима, с поверењем у будућност чекати час победе.

Влада зна за патње и терете које подноси војска и велики део народа, и чиниће све што је у људској снази да то олакша. Она ће предузимати, брзо и одлучно, све мере да снабдевање војске и нега рањеника буду све бољи и ништа се у том погледу неће жалити... решиће и мере којима ће се после рата олакшати народу да поврати своју истрошену снагу и среди своје имовно стање, а док је непријатељ још ту, она од свега срца шаље најбољој снази наше земље поклич.

Напред, с Божјом помоћу, на непријатеља, у борбу за слободу!

До објављивања Нишке декларације, српске грађанске странке су у својим југословенским визијама понајвише биле окренуте решавању српског питања. Од програма који је предвиђао ослобођење и уједињење делова суседних земаља у којима живе Срби, кренуло се потом ка општејугословенском уједињењу. Недовршеност документа није умањивала изгледе које је наговештавао. Нишком декларацијом влада Краљевине Србије прокламовала је државни ратни програм који је по важности повезивао и изједначавао „борбу за ослобођење огњишта” и напор за „ослобођење и уједињење неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца”. Рат је тиме дефинитивно престао да буде само борба за опстанак и независност.

У ратним околностима, српска политичка елита је идеју о „три племена једног народа” уградила у темеље своје политичке филозофије и будуће државности како би путем ње превладала бројне политичке, верске, економске, културне, историјске, националне и менталитетске разлике. Истовремено, њоме су изражавана настојања да Србија од мале прерасте у велику државу, а Срби, као полицентричан народ, буду окупљени у границама јединствене и независне државе. Том циљу жртвовани су идентитет српске државе и њена државност. Из тог разлога овај се документ често сматра једним од најзначајнијих које је Србија донела у Великом рату. Слављен, брањен и оспораван, до данашњих дана изазива противуречна тумачења, међу којима су последњих деценија била бројнија она по којима је представљао судбоносну грешку. Управо зато, много пута је истицано како је Србија 1914. године показала задивљујућу храброст, спремност да државно достојанство брани по цену највећих страдања, отпорност према савезничким притисцима да део своје територије уступи

Бугарској, дипломатску способност, ратничку вештину и самилост према пораженима, али не и политичку зрелост да благовремено уочи ризике преурањеног и неприпремљеног уједињења, пропустивши могућност да створи велику српску државу. Према другим мишљењима, кључно питање би требало поставити другачије: не да ли је требало да одбаци једну историјску прилику, него да ли је уопште била у позицији да то учини. Заступници сличних ставова имају при томе на уму да границе жељене Велике Србије никада нису могле имати такве размере које би обухватиле целокупно западно Српство, те да ни односи међу великим савезницима нису ишли у прилог таквом решењу.

Поштујући аргументе обе стране, верујемо да у садашњем тренутку датуми које последњих година обележавамо и они које ћемо тек обележавати, због преживљених пораза без права да их на прави начин славимо, ипак намећу нужност да учимо на искуству претходних генерација. Мада су историјска и политичка времена тешко упоредива, за почетак бисмо могли да размислимо о разликама између вредности којима се данас руководимо и оних које су нам у наслеђе оставили преци, а ми их, батргајући се у сопственој немоћи, пречесто заборављали.*

* Беседа одржана на Свечаној седници Матице српске, 16. фебруара 2014. године.